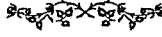

KUR'AN'DA AKLIN İŞLEVSELLİĞİ VE TAHKİKÎ İMANIN İMKÂNI

Mustafa ÜNVERDİ*

Özet:

Akıl, dinen sorumlu olmanın ön şartıdır. Bu sebeple Kur'an, sürekli olarak aklı muhatap alır ve insanı tefekküre çağırır. Böylece ondan hakikatin farkına varmasını ve yaratıcısına iman etmesini ister. Bunun için de, varlığın mahiyetine, Kur'an-ı Kerim'in i'câzına ve tarihteki olaylara dikkatleri çeker. Varlık, canlı-cansız tüm unsurlarıyla bir yaratıcıya işaret eder. Kur'an, nazmı, belagati ve muhtevasıyla vahiy mahsulü olduğunu gösterir. Tarih, peygamberlerin tevhid mücadeleleriyle ve ibretlik sahnelerle doludur. Kur'an'ın sık sık vurguladığı bu üç unsur, işlevsel aklın konuları, tahkikî imanın amilleri ve insanda yaratıcıya ilişkin bir farkındalık oluşturan referanslardır. İslam düşünürleri bunlarla imana rasyonel temeller aramışlardır. Bu unsurlarla birlikte, Kur'an'ın akletmeye ilişkin emirleri ve iman kavramının mahiyeti tahkikî imanı mümkün kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İman, Akıl, Varlık, Tarih, Kur'an.

Function of the Mind in the Qur'an and the possibility of Enquiry or Verification of faith

Abstract:

The main trait of human is the mind that distinguishes between him and other creatures. It is the initial circumstance to be responsible of celestial doctrine. For this reason, the Qur'an calls people to use their intellects and think about existence, history and Kalam Allah. The former, existence has a systematic and well-arranged nature. Secondly, the historical events serve as a lesson to people who look over them. And thirdly, the Qur'an has miraculous effect because of its literary, truthful and unique nature. Faith becomes stronger and convincing.

* Dr., Adana Yüreğir İlçe Müftülüğü Vaizi

Moreover, Qur'an does not want people to use philosophical methods to faith. Allah does not demand something impossible for people. In brief, the existence, history and the holy Qur'an enable the enquiry and verification of faith.

Key Words: Faith, Mind, Existence, History, Qur'an.

GİRİŞ

İmanın, insanda yeni bir paradigma oluşturduğu ve hayatın bütün yönlerinin buna göre anlam kazandığı müsellemler bir hakikattir. İnsanlık tarihi, zaman içerisinde çok farklı tecrübeler yaşamış ve medeniyetler geliştirmiş olmasına rağmen, iman duygusu hiç yok olmamıştır. Esasen, insanın bu dünyada varlık sebebi iman-küfür bağlamında denenmesidir.¹ İşte bu yüzden kelim disiplinini, böylesine etkin ve dinamik bir yapıya sahip olan iman problemini çok yönlü olarak tartışmıştır.²

Bunların arasında iman-amel münasebeti, imanda istisna meselesi, imanın yaratılmış olup olmadığı ve iman kavramının İslam terimiyle ilişkisi gibi konular önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca mütekellimler, iman kavramının mahiyetini de ele almışlardır. Başta Ebu Hanife (h. 80-150), Maturidi (v. 333/944) ve Eş'ari (v. 324/936) olmak üzere, İslam kelimcileri imanı kalbin tasdikine indirgemiş,³ Hariciler ve muhaddisler kavramın tarifine amelî dâhil etmiş,⁴ Mürcie ise sadece bilmenin iman için yeterli olduğunu kabul etmiştir.⁵

İmanın mahiyetine ilişkin bu yaklaşımların yanı sıra, bir başka tartışma konusu da tahkiki iman meselesidir. Bu, insanın en temel özelliği olan "akletme" eylemine dayanan, nazar, istidlal ve tefekkür gibi kavramların esas olduğu iman çeşididir. Tahkiki imanın zıddı taklidi imandır. Mütekaddimun döneminde "mukallidin imanı" konusu yer almışsa da, bu doğrudan imanda akıl yürütmenin değerini tartışan bir başlık olmamıştır. İlk dönemde nazar ve istidlalın vücubiyeti bağlamında ele alınan konu, kelim ve felsefenin iç içe olduğu müteahhirun döneminde, "tahkiki iman" kavramıyla mevzu bahis edilmiştir.

1 Mülk, 67/2.

2 Bkz. Maturidi, Ebu Mansur, *Kitabu'r-Tevhid*, (Hz. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi), Ank. 2005, s. 601-630; Taftazani, Saduddin, *Şerhu'l-Akaid*, (Çev. Süleyman Uludağ), Ank. 1991, s. 276-287; Harputi, Abdullatif, *Tenkîhu'l-Kelam fî Akâid-i Ehli'l-İslam*, (Çev. Fikret Karaman-İbrahim Özdemir), Elazığ 2000, s. 205-218.

3 Ebu Hanife, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, (Çev. Mustafa Öz, "İmam-ı Azam'ın Beş Eseri" içinde), İst., 1981, s. 17; Eş'ari, Ebu Hasan, *el-Lum'a*, Kahire 1975, s. 123; Maturidi, *a.g.e.*, s. 608.

4 Eş'ari, Ebu Hasan, *Makalatü'l-İslamiyyin*, (tah. Muhammed Muhiddin Abdulhamid), Beyrut 1995, c. I, s. 166; Ebu Ubeyd, *Kitâbu'l-İman*, (tah. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî), Beyrut 1983, s. 28.

5 Şehristani, Ebu'l-Feth Taceddin, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Çev. Mustafa Öz), İst. 2005, s. 142.

Öte yandan Allah, akli ve özgür iradesiyle yetkin kıldığı insanı, denenme sürecinde yalnız bırakmamış ve onu vahiyle desteklemiştir. Vahyin nihai amacı “inzar” ve “tebşir” olmakla birlikte, temel dinamiği akıldır. İnsan, aklettiği ölçüde vahyin mesajından payını alır.⁶ Nitekim insanın otonomluğu aklın otoritesiyle başlar. İnsanı Yaratıcı karşısında sorumlu kılan ve diğer varlıklardan ayıran temel unsur, akıldır.

Kur'an-ı Kerim, bu hakikate binaen sık sık “düşünmüyor musunuz”, “ibret almıyor musunuz”, “akledesiniz diye” gibi ifadelerle insanı imana ve hidayete davet eder. Çünkü varoluşu anlamlandırması ve şu “imtihan dünyasından” kazançlı çıkması için insanın vahye olduğu kadar, aklını kullanmaya da ihtiyacı vardır.

İşte bu noktada, Kur'an'da akla yönelik çağrılarının hangi konularda yoğunlaştığı ve bu hususların tahkiki iman için dayanak oluşturma durumu, bir tartışma konusudur. Bu husus, makalemizin mihverini teşkil etmektedir. Çalışmamızda öncelikle Kur'an'da akla yapılan vurguyu, akli işlevsel kılan konuları ve imanda akıl yürütmenin imkânını ele alacağız.

1- KUR'AN'DA AKLIN İŞLEVSELLİĞİ

İnsan, akıl sahibi olmasıyla Allah'a karşı sorumlu olur. Çünkü ilahî emirler, insanın anlayabileceği şekildedir. Bu yüzden akıl, ahlaki sorumluluğun ilk ve temel şartıdır. Aklın otoritesi, insanın özerkliğinin başlangıcıdır.⁷ Özellikle, ta'akkul,⁸ tefekkür,⁹ tedebbür,¹⁰ tezekkür,¹¹ tefakkuh,¹² şuur,¹³ furkan¹⁴ ve nazar¹⁵ gibi akletme yeteneğine dair Kur'an'daki bütün bu fiiller ve kavramlar, insanın epistemik yeteneğine işaret

6 Kasas, 28/51.

7 Hanefi, Hasan, “Müslüman Aklının Eleştirisi Ya Da İslam Düşüncesinin Yeniden İnşası”, II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı, İst. 1997, s. 124.

8 Mülk, 67/10; Bakara, 2/164, 170,171; Maide, 5/58; Enfâl, 8/22; Yunus, 10/6; Ra'd, 13/4; Nahl, 16/12; Hac, 22/46; Furkan, 25/44; Ankebut, 29/35, 63; Rum, 30/24; Yasin, 36/68; Zümer, 39/43; Casiye, 45/5; Hucurat, 49/4; Haşr, 59/14.

9 Bakara, 2/219, 266; Âl-i İmran, 3/191; Enam, 6/50; Araf, 7/176, 184; Yunus, 10/24; Ra'd, 13/3; Nahl, 16/11; Rum, 30/8; Sebe', 34/46; Zümer, 39/42; Câsiye, 45/13; Haşr, 59/21; Müddessir, 75/13.

10 Nisa, 4/82; Müminün, 23/68; Sad, 38/29; Muhammed, 47/24.

11 Mümin, 40/53-54; Hâkka, 69/48; Kaf, 50/5-8.

12 Nisa, 4/78; Enam, 6/25; Araf, 7/179; Münafikûn, 63/2-3.

13 Bakara, 2/9; Nahl, 16/26; Şuara, 26/113.

14 Enfal, 8/29.

15 Âl-i İmran, 3/137; Enam, 6/11; Araf, 7/84; Yunus, 10/39, 73, 101; Yusuf, 12/109; Nahl, 16/36; Neml, 27/14, 51, 69; Kasas, 28/40; Ankebut, 29/2; Rum, 30/9; Fatur, 35/44; Saffât, 37/73; Gâfir, 40/21, 82; Zuhuf, 43/25; Muhammed, 47/10.

eder.¹⁶ Bu yüzden akıl, insanın mükellef tutulmasının temel şartı kabul edilmiş ve sorumluluğun akla raci olduğu konusunda ittifak edilmiştir.¹⁷

Kur'an, akıllı isim olarak değil, eylem olarak anmış ve onun pozitif kullanımını teşvik etmiştir. Dolayısıyla bu, pozitivist rasyonalizmin yücelttiği akılcılıktan farklıdır. Pozitivist akılcılık, nesnel bilgi dışında hiçbir şeyin hakikatini kabul etmezken,¹⁸ Kur'an'ın teşvik ettiği akletme, varlıktan ilham alarak Yaratıcıyı keşfetme sürecinin adıdır. Bu sebeple aklın fonksiyonu, ancak maksat ve yöntemlere göre olumsuz olabilir. Bu olumsuzlukları gösterecek ve giderecek otoriteler vahiy ve akıldır. Çünkü yanlış çözümlere vardığında, başka verilerle bunların yanlışlığını anlama ve bunlardan dönüp yeni yargılara ulaşabilme, düşünme yetisinin bir başka özelliğidir. Aslında akıl, idrak ve tecrübelerle sürekli yenilenen ve gelişen bilgi ve formülasyonlar toplamıdır.¹⁹ Bu noktada vahyin fonksiyonu; insan zihninin işleyişini sırat-ı müstakime çevirmektir.²⁰

Öte yandan Kur'an, heva ve hevesi akıldan ayırmış; gayri ahlaki yerleşik kültüre, geleneğe ve dogmaya bağlılığı reddetmiş, eleştiri, sorgulama ve bilgiyi etkin bir şekilde kullanmayı teşvik etmiştir. Kuruntu eseri batıl inanç ile cehalet arasında bağ kurmuş ve tüm hurafelerin çıkış noktası olarak cehaleti göstermiştir.²¹ Örneğin Bakara 2/78. ayetinden hareketle, kimi insanların vahiy-siz ve kitapsız dindarlığın açığının sah-te kutsallar icat ederek kapattığını, taklitle ayakta duran bu inanç formülasyonlarının ancak zan ifade ettiğini vurgulamıştır.²²

Kur'an, böylece muhataptan bilgi vasıtalarını aktif bir biçimde kullanarak zan, şüphe ve tereddüitten kaçınmasını istemiştir. Bu, İslam kelimcilerinin "fitri, garizi ya da matbu akıl" olarak adlandırdığı ve insanı dinde sorumluluk sahibi yapan akla dayanır. Bu akıl işlendiği zaman "mesmu" ya da "müktesep" akıl durumuna geçer ve insanın yetkinliği derinleşir.²³

-
- 16 Düzgün, Şaban Ali, "İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirilmenin İmkânı", A.U.İ.F.D., c. XLVI, sayı: 2, Ankara 2005, s. 21; Bulaç, Ali, *Tarih, Toplum ve Gelenek*, İstanbul 1996, s. 179.
- 17 Bolay, Süleyman Hayri - Yavuz, Yusuf Şevki, "Akıl" mad., *DİA.*, İst., 1989, c. II, 239; Düzgün, *Varlık ve Bilgi*, s. 196.
- 18 Cottingham, John, *Akılcılık*, (Çev. Bülent Gözkan), İst. 1995, s. 10.
- 19 Pezdevî, Ebu Yusr, *Usûlü'd-Din*, (Ter. Şerafeddin Gölcük, Ehl-i Sünnet Akaidi), İst. 1988, s. 297.
- 20 Ardoğan, Recep, "Kelami Açından İnsan Haklarının Temellendirilmesi Sorunu", A.Ü.S.B.E., *Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 2003, s. 84-85.
- 21 Bkz. Bakara, 2/170; Mâide, 5/100, 104; En'âm, 6/116, 119; Arâf, 7/28; Yunus, 10/78; Hûd, 11/109; Rûm, 30/29; Lokman, 31/21; Saffât, 37/69.
- 22 İslamoğlu, Mustafa, *Kur'an Meali*, Bakara 2/78'in mealinde 2. dipnot.
- 23 İsfehani, Ebu Kasım Ragıp, *el-Müfredatü Elfâzi'l-Kur'an*, (Tah. Safvân Adnan Davudî), Beyrut 1997, "akıl" mad., s. 577-578. İbn Fûrek, Ebu Bekir Muhammed, *Müccredüd'l-Makalatı's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari*, (Tah. Daniel Gimaret) Beyrut 1987, s. 283.

Kur'an'ın, bu gayeye mebni olarak sık sık işlediği konular varlık, tarih ve ilahî kelâmın i'câzıdır. Bunlar tahkik edildiği takdirde, insanı imana götürecektir olan en güçlü etkenlerdir. Şimdi bunları ayrı ayrı incelemek istiyoruz.

1.1. Varlık

Allah'ın varlığı ve sıfatlarıyla ilgili bilgi veren en temel vahiy alanı insan, hayvan, bitki ve diğer tüm unsurlarıyla birlikte varlıktır. Varlık, bu özelliğinden dolayı İslâm literatüründe “kendisi Allah'tan başka olan ama bizzatı Allah'a işaret eden” anlamında “âlem” ismiyle adlandırılmıştır.²⁴ Evrenin içinde anılmaya değer her şey, bir anlamda Allah'ın varlığına delildir. İnsanın yaratılışı, vücut yapısı, uzuvlar ve fonksiyonları itibarıyla sahip olduğu donanımına işaret eden ayetler buna örnektir:

“(Ey Muhammed!) De ki: Sizi yaratan ve sizin için kulaklar, gözler ve kalpler var eden O'dur. Ne az şükrediyorsunuz?”²⁵

Yürüyeni, uçanı, sürüngenini ve suda yaşayanı ile birlikte sonsuz bir kudretin eseri olan hayvanların yaratılışını ve insanın hizmetine verilmiş olmasını tasvir eden ayetlerde Allah'ın varlığına delil olarak sunulur.²⁶

Kur'an, bir ibret alanı olarak tabiatın yaratılışı,²⁷ insanın hizmetine verililişi²⁸ ve orada bir nizamın varlığını zikrederek²⁹ sık sık tabiata göndermede bulunur. Kur'an'ın insanları dış dünyaya yönlendirmedeki amacı, şu iki maddede özetlenebilir:

24 Taftazani, *Şerhu'l-Akaid* (Çev. Süleyman Uludağ), Ank. 1991, s. 123.

25 Mülk, 67/23. Ayrıca bkz. Bakara, 2/21, 30; Nisa, 4/1; En'âm, 6/2, 98; A'râf, 7/11, 189; Hicr, 15/26-31; Tâha, 20/49-56; Hac, 22/5; Mu'minûn, 23/12-15; Furkan, 25/54; Rum, 30/20-27, 54; Secde, 32/7-9; Fatır, 35/11; Yâsin, 36/77-83; Sâd, 38/71-74; Zümer, 39/6; Mü'min, 40/64, 67; Şûrâ, 42/49-50; Hucurât, 49/13; Kâf, 50/16; Necm, 53/45-46; Rahmân, 55/3-4, 14-16; Vâkıa, 56/57-62; Tegâbun, 64/3; İnsan, 76/1-3; Mürselât, 77/20-23; Abese, 80/17-20; Târik, 86/5-7; A'lâ, 87/1-5; Alak, 96/1-2.

26 Bakara, 2/164; En'âm, 6/144; Nahl, 16/14, 66, 68-69; Mu'minûn, 23/21; Yasin, 36/71; Zümer, 39/6; Şûrâ, 42/29; Zuhuf, 43/12; Câsiye, 45/4; Mülk, 67/19; Gaşiye, 88/17.

27 En'âm, 6/38, 97, 99; Hicr, 15/85; Enbiya, 21/16; Nur, 24/45; Furkan, 25/61; Lokman, 31/10; Secde, 32/4; Kaf, 50/6, 38; Rahman, 55/19-25; Talak, 65/12.

28 Bakara, 2/22, 29, 189; En'âm, 6/99; A'râf, 7/10, 26; Yunus, 10/5, 67; Hicr, 15/16-23; Nahl, 16/5-18, 80-81; İsrâ, 17/12, 66, 70; Tâha, 20/52-55; Enbiya, 21/31; Hac, 22/63; Mu'minûn, 23/18-23; Furkan, 25/45-50; Neml, 27/86; Kasas, 28/73; Rum, 30/48-49; Lokman, 31/20; Secde, 32/27; Fatır, 35/12; Yasin, 36/71-73; Mü'min, 40/61, 64, 79-80; Zuhuf, 43/10-14; Casiye, 45/12-14; Rahman, 55/10-13; Mülk, 67/15; Müddessir, 74/11-14; Mürselât, 77/25-27; Nebe, 78/6-16; Naziât, 79/27-33; Abese, 80/23-32.

29 Bakara, 2/189; En'âm, 6/96; Yunus, 10/5; Ra'd, 13/2; İbrahim, 14/32-33; Hicr, 15/16-23; İsrâ, 17/12; Tâha, 20/50; Enbiya, 21/33; Hac, 22/65; Mu'minûn, 23/18; Nur, 24/43-45; Furkan, 25/1-2, 45-46, 53, 61; Neml, 27/88; Lokman, 31/10; Secde, 32/5-6; Fatır, 35/13; Zümer, 39/5; Fussilet, 41/10-12; Şura, 42/11; Zuhuf, 43/10-11; Câsiye, 45/12; Ahkaf, 46/3; Kaf, 50/6; Zariyat, 51/7-8, 20-23, 47-49; Kamer, 54/49; Rahman, 55/5-7, 19-21; Mülk, 67/3-5.

1- Evreni yöneten gücün varlığına, birliğine ve kudretine işaret ederek insanın yaratıcısı düşünmesini sağlamak ve böylece Allah'ın varlığına iman edecek zemini hazırlamak.

2- İnsanda bir farkındalık oluşturarak varlık âlemindeki yerini görmesini sağlamak.³⁰

Böylece insanın, tabiatta sunulan nimetlerden kendisine olan rahmeti, inayeti ve lütfü idrak etmesi istenir. Kâinat bu yönüyle, varoluşunu keşfetmesinde insan için bir laboratuvar gibidir.³¹ Nitekim Kur'an'da anlatılan Hz. İbrahim kıssası da buna açık bir örnektir.³² İbn Rüşd bu hakikati şöyle ifade etmiştir:

“Şeriat, var olanları akılla değerlendirmeye ve bu yolla onların bilgisini araştırma-ya davet etmektedir. Nitekim “ey basiret sahipleri ibret alın”³³ ayeti ve buna benzer “düşünesiniz”, “akledesiniz” şeklindeki ayetler, tabiattan kıyasla, Yaratıcı'nın varlığına ve mükemmelliğine gitmenin vacip olduğunu göstermektedir.”³⁴

Esasen Allah'ın varlığıyla ilgili İslam düşünürlerinin en çok yararlandığı alan, canlı-cansız tüm varlık dünyasıdır.³⁵ “İstişhad biş-şâhid ale'l-gâib” prensibi, görünen âlemden görünmeyen varlık/Allah'a gitme usulüne dayanır ki bu, fiziki âlemi esas alır ve modern düşüncede “Tabii Teoloji” diye adlandırılır.³⁶ Ayrıca filozofların gaye ve nizam, inayet ve ihtira delili ile kelmacıların imkân ve hudûs delilleri de varlık üzerine kurulmuştur.³⁷

Klasik kelam geleneğinde, -sistematiğe olmasa da- bu delilleri ilk kullanan isim olarak Ebu Hanife'yi görmekteyiz. Ona göre Allah peygamber göndermemiş olsaydı bile insanların kendi akıllarıyla Allah'ı bilmeleri zorunlu olurdu. Çünkü varlığın oluşumunu düşünen bir insan için Yaratanı bilmemek için bir sebep yoktur.³⁸ Nasıl ki azgın dalgaların arasındaki bir geminin kendi başına yol alması imkânsızsa, bu kâinatın da bir yaratıcısı ve idarecisi olmaksızın varlığını sürdürmesi öyle imkânsızdır.³⁹

30 Düzgün, Şaban Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, s. 172.

31 İkbâl, Muhammed, *İslam'da Dinî Tefekkürün Yeniden Teşekkili*, (Çev. Sofi Huri), İst. 1999, s. 31.

32 En'am, 6/75-79. İlgili değerlendirme için bkz. Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı*, s. 177.

33 Haşr, 59/2.

34 İbn Rüşd, *Faşlu'l-Makal*, (Çev. Süleyman Uludağ), İst. 1985, s. 64.

35 Geniş bilgi için bkz. Topaloğlu, Bekir, *Allah'ın Varlığı*, Ankara 1992.

36 Düzgün, Şaban Ali, *Allah, Tabiat ve Tarih*, Ankara 2005, s. 166.

37 Bkz. Topaloğlu, a.g.e., s. 60, 104-107, 173-174. Ayrıca bkz. Razî, Fahreddin, *el-Muhassal*, (Çev. Hüseyin Atay), Ank. 1978, s. 37; Harputî, *Tenkihu'l-Kelam*, s. 140-142.

38 Beyazizade, Ahmed Efendi, *İşaratü'l-Meram min İbarati'l-İmam*, Tah. Mustafa el-Halebi, Mısır 1949, s. 57.

39 Beyazizade, *İşaratü'l-Meram*, s. 85, 91, 93.

Ebu Hanife gibi Maturidi de, varlık üzerinde tefekkür ederek Yaratıcıya ulaşmayı zorunlu kabul etmiş, Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışırken, bir anlamda “kâinat, tahkikî imanın konusu olabilir mi?” sorusunun da cevabını vermiştir. Buna göre kâinatın yaratılış amacı, Allah'ın varlığını ve birliğini göstermektir. Tabiatın değişime açık olması, varlıktan yokluğa geçen nesnelere ihtiva etmesi ve zıtlıkları ahenk içerisinde barındırması yaratılmış olduğuna delildir. Ayrıca çok iyi işleyen bir düzene sahip olmasına rağmen, bundan habersiz olması da mevcudiyetinin kendisinden olmadığına kanıttır.⁴⁰

Âlemden Allah'a gitme yöntemi Eş'ari tarafından da benimsenmiştir. O, Allah'ın varlığını temellendirirken “insan” fenomenini kullanmıştır. Et, kan ve kemikten oluşan beden yapısı itibarıyla insanın sahip olduğu vasıfların tesadüflere bağlanamayacağını belirtmiş, çocukluk, gençlik ve ihtiyarlık dönemleriyle her biri farklı özelliklere sahip olan evreleri, insanın kendisinin tayin etmediğini, bilakis bu hakikatlerin Allah'a işaret ettiğini ifade etmiştir.⁴¹

Kıyası varlık, İslam kelamcıları için Allah'ın varlığını kanıtlama aracı hudûs ve imkân delillerinin kaynağını teşkil etmiştir.⁴² Bu yüzden basiret sahibi olan her insan, kendisini, hayvanları ve tabiatı düşünerek bir yaratıcının varlığı sonucuna ulaşabilir.⁴³

1.2. İ'cazu'l-Kur'an

İ'cazu'l-Kur'an, Kur'an'ın sahip olduğu edebî üstünlük ve muhteva zenginliği sebebiyle benzerinin meydana getirilememesidir.⁴⁴ Geçmişte olmuş olaylarla birlikte, geleceğe dair bazı haberler vermesi, belagati ve muhtevasının çelişkili olmaması yönünden Kur'an mucizevidir. Kur'an'ın lafzında i'caz, teşbih, istiare, tecanüs, tazmin, tasrif, mübalağa ve beyan gibi edebî sanatlar ediplerin araştırma ve incelemelerine konu olmuştur.⁴⁵ Bu çerçevede onun edebî üstünlüğü, Arap dili ve gramerine vakıf olan ediplere; muhteva üstünlüğü ise akliselim ve bilgi sahibi insanlara hitap eder. İlahî kelam bu özelliğiyle, iknai bir delil olmuştur.⁴⁶

40 Maturidi, *Kitabu'r-Tevhid*, s. 50, 157.

41 Eş'ari, *el-Luma*, Mısır 1975, s. 17; Şehristanî, *el-Milel*, s. 97-98.

42 Bkz. Topaloğlu, *Allah'ın Varlığı*, s. 74-107.

43 Cabiri, Muhammed Abid, *Arap Aklının Oluşumu*, İst. 2001, s. 160.

44 Hattâbî, *Beyanü İ'câzi'l-Kur'an*, (*Selâsü Resâil fi İ'câzi'l-Kur'an* içinde), nşr. Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlûl Sellâm) Kahire ts, s. 21; Elmalılı, *Hak Dini*, c. V, s. 3563-4.

45 Bkz.. Rummânî, *en-Nüket fi İcâzi'l-Kur'an*, (*Selâsü Resâil fi İ'câzi'l-Kur'an* içinde), nşr. Muhammed Halefullah-Muhammed Zağlûl Sellâm), Kahire ts., s. 70-100.

46 Yavuz, Yusuf Şevki, “İ'câzü'l-Kur'an” mad., *DİA*, İst. 2000, c. XXI, s. 403.

Nebevi davetin Kureyşli hasımları, kendisinin gerçekten Allah katından gönderilmiş olduğunu test etmek için; diledikleri takdirde kendilerinin de Kur'an'ın bir benzerini getirebileceklerini öne sürerek, Hz. Peygamber'den sürekli olarak önceki peygamberlere verilen mucizelerin benzerlerini talep etmişlerdir.⁴⁷ Fakat cevap, bu talebin ve beklentinin reddidir. Çünkü hidayete ermek isteyen için Kur'an yeterlidir:

“Müşrikler, Ona Rabbinden mucizeler verilmesi gerekmez miydi? Diyorlar... Kendilerine tebliğ edilen bu Kur'an'ı sana göndermiş olmamız yetmiyor mu? Şüphesiz Kur'an'da iman etme isteğinde olanlar için rahmet ve öğüt vardır. De ki, “Benimle sizin aranızda şahit olarak Allah yeter. O, göklerde ve yerde olanları bilir. Batıla inanıp Allah'ı inkâr edenler var ya; işte onlar asıl ziyana uğrayanlardır.”⁴⁸

Kur'an'ın etkisinin hissi mucizelerden daha etkin ve değerli oluşuna ilişkin, Muhammed Hamidullah'ın (1908-2002) şu yorumu anılmaya değerdir:

“Denebilir ki henüz gelişmemiş ruhi-manevi yapıya sahip olan ikinci derecedeki insanlar ancak mucizeyle iman ederler. O hâlde mucizeler ancak sınırlı derecede insanları etkilerler. Mucizeler gönül ve kalbimize sığmayan şeyleri kabule zorlarlar. Mucize bir çeşit cebir vasıtasıdır; cebir ve zor altında kalarak gösterilen itaat ve teslimiyet bir değer taşımaz. Bu yüzden Kur'an kemale ermiş toplulukların Allah katında pek kolay ve basit şeyler olan mucizeler peşinde koşup durmamaları hususunda ısrar etmekte ve dikkatleri bizzat İslami öğretinin tahkikine çekmektedir.”⁴⁹

Öte yandan, İ'câzu'l-Kur'an meselesi, klasik İslam geleneğinde önemli bir yer tutmuştur. Örneğin Eş'ari, Kur'an'ın icazıyla ilgilenmiş ve ilahî kelimelerin nazım bakımından fasih oluşunu zikretmiştir. Ona göre en kısa sure olan Kevser suresinin bile benzerinin getirilemeyeşi, lafzın keyfiyeti ve belagat üstünlüğünden kaynaklanmaktadır. Ayrıca geçmiş ve gelecekle ilgili gaybi haberler de Kur'an'ın icazı ile ilgilidir.⁵⁰

Ebu Süleyman el-Hattâbî (h. 319-388), Kur'an'ın insan psikolojisi üzerindeki etkisine dikkati çekmiştir.⁵¹ Kur'an'ın icazı, Hz. Peygamber döneminde müşrikleri aciz, güçsüz ve ümitsiz bırakmıştır. Adeta ilahî kelimelerin ezici üstünlüğü, fikrî mücadelenin imkân ve ihtimalini ortadan kaldırmış ve onlara ancak fiziki müdahale şansı bırakmıştır. Bunun yanında, müşriklerin Kur'an'ın bir benzerine güçleri yetseydi, Allah onlara bu konuda meydan okumazdı. O hâlde Kur'an'ın icazı müsellemler için hakikattir.⁵²

47 Enfâl, 8/31.

48 Ankebut, 29/50-51.

49 Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi (II)*, (Çev. Salih Tuğ), İst. 1993, c. I, s. 120-125.

50 İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 62-63, 178-179.

51 Hattabi, *Beyânü İ'câzi'l-Kur'an*, (*Selâsü Resâil fi İ'câzi'l-Kur'an* içinde), s. 19-25, 64.

52 Hattabi, *a.g.e.*, s. 21.

İ'câzü'l-Kur'an literatüründe en çok vurgu yapılan ilke, nazmın dil ve üslup açısından eşsiz oluşudur. Kur'an'ın dil yönünden benzeri meydana getirilemeyecek bir kitap olduğu tezine dayanan bu prensibe göre Kur'an, Arap dili ve edebiyatında yer alan bütün anlatım sanatlarını en üstün seviyede kullanmış,⁵³ aynı konuları farklı üsluplarla dile getirmiş, dil kusurlarından arınmış ve anlamları kulağa hoş gelecek bir şekilde anlatmıştır. Kur'an'da kelimeler belli bir düzen içinde dizilmiş olduğundan, sözcükler yerinden oynatıldığı ya da başkalarıyla değiştirildiği takdirde dil kuralları bozulur. Kur'an'ın bu özelliği onun Allah'ın kelamı oluşuna bir delildir.⁵⁴

Kur'an'ın icaz yönlerinden birisi de muhtevasında çelişki olmamasıdır. Hz. Peygamberin yirmi üç yıllık risaleti boyunca peyderpey inen Kur'an ayetleri arasında bir çelişki, tutarsızlık ya da uyumsuzluk görmek mümkün değildir.⁵⁵ Onun ortaya koyduğu dinî öğreti, evrensel değerler niteliğinde olup, tevhit akidesi de geçmiş peygamberlerin tebliğ ettikleriyle paraleldir.⁵⁶ Diğer taraftan Kur'an ayetleri hakikate uygun ve sadıktır. Yalandan ve şüpheden arınmıştır. Aynı zamanda zulüm, haksızlık ve adaletsizlik gibi insan fitratına ters olan uygulamaları yasaklayıp, adaleti ve hakkaniyeti emreder. Nitekim Cürcânî (v. 471/1078), Kur'an'daki icazın lafızdan çok anlamda aranması gerektiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Çünkü sözü değerli ve edebi kılan şey, onun lafzı değil, içerdiği anlamdır.⁵⁸

Öte yandan, Kur'an'da yer alan ilmî hakikatler de onun mucizevi yönlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. Canlıların erkekli dişili yaratılmış olması,⁵⁹ her şeyin sudan yaratıldığı,⁶⁰ yeryüzündekilerin canlıların hizmetine sunulmuş olması⁶¹ ve denizde tatlı su ile tuzlu su arasında bir engelin olması⁶² gibi bazı gerçekler buna örnek olarak verilebilir.

Bu çerçevede, günümüzde bilgisayar ortamlarında Kur'an'ın harfleri ve kelimeleri üzerinden bazı sonuçlara ulaşılmış ve bundan hareketle Kur'an'ın sayısal icazı

53 Rummânî, *en-Nüket.*, s. 75-103; Bakıllanî, Ebu Bekir, *İ'câzü'l-Kur'an* (Suyuti'nin *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an* adlı eserinin kenarında), Kahire ts., s. 51.

54 Cürcanî, Abdulkahhar, *Delâilü'l-İ'câz*, nşr. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire 2004, s. 451-468; Ömeri, Ahmed Cemâl, *Mefhumü'l-İ'câzi'l-Kur'ânî Hatta'l-Karnî's-Sadis el-Hicri*, Kahire 1984, s. 267-290. Ayrıca bkz. Elmalılı, *Hak Dini*, c. I, Mukaddime içinde, s. 13 ve s. 49, 51.

55 Nisa, 4/82. Ayrıca bkz. Bakara, 2/23-24; Yunus, 10/38; Hûd, 11/13; İsrâ, 17/88.

56 Rıza, Muhammed Reşid, *Tefsirü'l-Menâr (I-XII)*, Kahire 1373-80/1953-61, c. I, s. 207.

57 Cürcanî, *Delâilü'l-İ'câz*, s. 46-47.

58 En'âm, 6/115.

59 Ra'd, 13/3.

60 Enbiya, 21/30.

61 A'râf, 7/10; Yunus, 10/67; İsrâ, 17/12; Nemi, 27/86.

62 Fâtur, 35/12; Rahman, 55/20.

olduğu ve kelimeler arasında sayısal bir denge ve ilişki kurulabileceği ileri sürülmüştür. Mesela Abdurrezzak Nevfel'in ifadelerine göre, dünya ve ahiret, hayat ve ölüm, şeytan ve melek, cehennem ve azap, insan ve elçi, kâfirler ve ateş, Müslümanlar ve cihad vb. kelimeler aynı sayıda tekrarlanmıştır.⁶³ Ancak Kur'an'ın temel hedefinin iman ve hidayet olduğu göz önüne alınırsa, bu tür gayretlerin çok isabetli olmadığı anlaşılır. Nitekim onun ne bilimsel bilgi vermek, ne tarihte olup bitenleri bir tarihçi gibi aktarmak, ne de hayatın veya tabiatın şifrelerini sunmak gibi bir amacı vardır.⁶⁴ Bu yüzden Kur'an'ın hakikatini ve i'cazını insanın hem dünya hem de ahiret saadeti sağlayacak olan hikmet, hak, hayır, vb. iyilikleri emrettiği ve taklit, hurafe, batıl inanç, hırsızlık, kumar vb. kötülükleri yasakladığı ahlaki öğretilerinde aramak daha uygundur.⁶⁵

1.3. Tarih

Tarih, hem geçmişteki olayları hem de insanın hayat serüvenini sebep-sonuç ilişkileriyle ifade eden bir hafıza kitabıdır. Tarihi, teolojinin en kapsamlı ufku ve Allah hakkında bilgi veren genel vahiy alanı olarak görmek mümkündür.⁶⁶ Kur'an, geçmiş milletlerden sık sık bahseder ve onların itikadi-ahlaki yapılarına değinerek akbetlerini anlatır. Kıssa olarak adlandırılan bu anlatımlar, bir eğitim ve telkin argümanı olarak ilahî kelâmın neredeyse üçte birini teşkil eder.⁶⁷

Kur'an'da yer alan kıssalar, gerçekliği olan anlatımlardır.⁶⁸ Bununla birlikte kıssalardaki malumat, tarihsel bilgi vermeye mebni değildir. Nitekim Kur'an baştan sona tarandığında kıssalarda zikri geçen olayların aktarımında kronolojik sürecin hemen hiç dikkate alınmadığı görülür. Anlatımlarda zaman, mekân ve aktörlere ait tarihî bilgiler çoğu kez müphem bırakılır.⁶⁹ Çünkü Kur'an-ı Kerim tarihî bilgileri ayrıntısıyla bulabileceğimiz ve tarihi tarih için anlatan bir kitap değildir. Kur'an'ın tarihi anlatma

63 Nevfel, Abdurrezzak, *el-İ'câzî'l-Adedi li'l-Kur'an*, Beyrut 1987, s. 7-25. Kur'an'da "şifre" olduğu yönündeki iddialar da bu çerçevede zikredilebilir. Bkz. Çelakal, Ömer, *Kur'an-ı Kerim'in Şifresi*, İst. 2002.

64 Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meâli*, (Sunuş içerisinde), s. 9-10.

65 Yavuz, "İ'câzî'l-Kur'an" mad., *DİA*, c. XXI, s. 405.

66 Düzgün, "İnsanın Yetkinliğini.", s. 215.

67 Şengül, İdris, "Kıssa" mad. *DİA*, Ank. 2002, XXV, s. 499; Güler, İlhami, "Kur'an Metnini Yormadan (Tefsir) Olayların Yorumuna (Te'vil)", *Kelâm Araştırmaları*, 7:2, Ank. 2009, (s. 11-18), s. 15.

68 Kur'an kıssalarının tarihî olgular oluşuyla ilgili tartışmalar için bkz. Şengül, İdris, "Kur'an Kıssalarının Tarihî Değeri", *Diyanet İlmî Dergi*, cilt: XXXII, sayı: 4, Ank. 1996, (s. 63-91), s. 90; Halefullah, Muhammed Ahmed, *el-Fennu'l-Kasasi*. (çev. Şaban Karataş, *Kur'an'da Anlatım Sanatı*), Ank. 2002; Demir, Şehmus, *Mitoloji Kur'an Kıssaları ve Tarihî Gerçeklik*, İst. 2003, s. 130.

69 Öztürk, *Kıssaların Dili*, Ank. 2006, s. 20-21.

keyfiyeti onun asıl hedefi olan dinî gayeyi sağlayacak miktarda ve ölçülerde gerçekleşmiştir.⁷⁰

Kur'an'ın üzerinde düşünülmesini istediği bu argümanına “tarih kitabı” diyebiliriz. Bu kitap, peygamberler ve milletlerinin tarihidir. En çok ağırlık verdiği konu ise, toplumların yok oluşları (helak) ve bu felaketleri hazırlayan itikadi ve ahlaki sebeplerdir. İsrâf, fesad, zulüm gibi ahlaki zafiyetlerin yanı sıra; küfür, kötülük, yalanlama ve bozgunculuk gibi imana ait zafiyetler ve suçlar söz konusu kötü akibeti hazırlayan temel faktörlerdir.⁷¹

Tarih kitabının insanın dikkatine sunulmasının sebeplerinin başında iman ve hidayet çağrısı gelmektedir. Nitekim 7/Araf, 11/Hûd, 21/Enbiya ve 26/Şuarâ surelerinde anlatılan kıssalarda tema Allah'ın varlığı, birliği ve O'na kulluktur.

Bir diğeri ise, “Hayat ancak bu dünyadakinden ibarettir. Ölürtüz ve yaşarız. Bizi ancak zaman öldürür.”⁷² demek suretiyle hem Allah'ın evrendeki tasarruflarını hem de ahiretin gerçekliğini inkâr eden insanlardaki bu kötümser ve maddeci düşüncenin geçersizliğini göstermektir. Bu yüzden, çeşitli kıssalarda ahiret hayatı üzerinde durulmuştur. Ayrıca 11/Hûd ve 21/Enbiya surelerinde görüldüğü gibi, bütün peygamberlerin İslam dinini tebliğ ettiği, bu sebeple hepsinin de Allah'ın birliği, ahiret inancı ve iyiliği emretmek-kötülükten sakındırmak gibi temel ilke ve öğretilerde birleştiği gerçeğini hatırlatır.⁷³

Hz. Muhammed'in peygamber, Kur'an'ın da vahiy mahsulü olduğunu kanıtlamak da bu hedefler arasında yer alır. Okuma yazma bilmeyen ve doğup büyüdüğü çevrenin kültürel durumu itibarıyla söz konusu bilgilere sahip olmayan Hz. Peygamber'in, bunları kendiliğinden bilmesi imkânsızdır.⁷⁴

Ayrıca Hz. Peygamber'in ve müminlerin felaket ve sıkıntılara karşı dayanma gücünü arttırmak, onları teselli etmek, dua, sabır ve tevekküle teşvik, Allah'ın peygamberlerine ve seçkin kullarına ihsan ettiği nimetleri hatırlatmak ve insanları şeytandan sakındırmak gibi hususlar da kıssalarda gözetilen amaçlar arasındadır.⁷⁵

70 Demircan, Adnan, “Kur'an'ın, Nüzul Dönemi Putperest Arapları İçin Kaynaklığı Üzerine” *İSTEM*, Yıl: 2, Sayı: 4, Konya 2004, (s. 53 – 61), s. 55; Şengül, “Kur'an Kıssalarının Tarihi Değeri.”, s. 65.

71 Rum, 30/9-10. Ayrıca bkz. Âl-i İmran, 3/137; En'âm, 6/11, A'râf, 7/84, 86, 103, 128; Yunus, 10/39, 73; Yusuf, 12/109; Nahl, 16/36; Neml, 27/14, 51, 69; Kasas, 28/40, 83; Rum, 30/9, 42; Fatır, 35/44; Saffât, 37/73; Mü'min, 40/21; Zuhuf, 43/25; Muhammed, 47/10.

72 Câsiye, 45/24.

73 Şengül, “Kıssa” mad., s. 499-500.

74 Hz. Peygamber'in anlatılan kıssaları daha önce bilmediğine ilişkin bkz. Hûd, 11/49; Yusuf, 12/3; İbrahim, 14/9; Kasas, 28/44-46.

75 Şengül, “Kur'an Kıssaları.”, *DİA*, c. XXV, s. 499.

“Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve) teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz. Bunda sana gerçeğin bilgisi, müminlere de bir öğüt ve bir uyarı gelmiştir.”⁷⁶

Öte yandan ilahî kelimeler, tarihi, peygamberlerin başından geçen olaylar bağlamında işlediğinden, onu okuyan kimse, sanki tarihin sadece peygamberler etrafında cereyan etmiş olduğu hissine kapılır. Esasen bu, insanın, varlığından beri sürekli tevhid-şirk mücadelesi içinde olduğunu hatırlaması için kullanılan etkin bir metottur. İnsanlık tarihinin geçmişini tamamen kuşatan bu mücadelede zafer sürekli hakkın temsilcilerinin olmuş ve Allah’ın kelimesi yükselerek “akıl” egemen olmuştur.⁷⁷ Çünkü Kur’an’a göre iman etmek makul, şirk ve inkâr ise akılsızlıktır.⁷⁸

Geçmiş milletlere gönderilen peygamberler bu dünyadan göçtükçe, insanlar onların mesajlarını ya tamamen ya da kısmen unutmuş veya tahrif etmişlerdir. Bu durumda yeni bir elçiyle tarih yeniden inşa edilmelidir. Kıyamete kadar başka bir başlangıcı olmayacak “gerçek tarih” son Peygamber Hz. Muhammed (s.a.s.) ile başlamıştır. Onun risaleti genel ve kapsamlıdır. Bir yandan tüm insanları ve dönemleri ilgilendirirken, diğer yandan kendinden önceki dinleri ilga değil, aksine onlara yapılan tahrifatı tashih ederek insanları tevhide dönmeye çağırılmaktadır.⁷⁹ Bu davet, muhataplarına sık sık geçmiş peygamberleri ve onların ümmetlerini hatırlatır. Hz. Âdem, Hz. Nuh ve Hz. Musa’nın kıssaları bunun için en iyi örnektir. Bu, Kur’an’ın icazından ve hidayet çağrısının gereklerindedir. Bunları okumak ve üzerinde düşünmek, tahkiki iman sürecine dâhil olmaktır.

2- TAHKİKİ İMANIN İMKÂNI

İman kavramı İslam dininde, Allah tarafından Hz. Muhammed’e vahyedilen hususları tasdik etmek ve onların gereklerini kabul etmek anlamına gelir.⁸⁰ Hz. Peygamber, Cibril hadisinde iman edilecek olan esasları tarif etmiştir.⁸¹ İman kavramının odak noktası tasdiktir. Ebu Hanife, Maturidi ve Ebu’l Muin en-Neseî (v. 508/1115) de

76 Hûd, 11/120.

77 Ülken, Hilmi, *İslam Düşüncesine Giriş I*, İst. 1954, s. 60-61; Aydın, Mehmet, “Allah’ın Varlığına İnanmanın Akıllılığı”, *İslam Araştırmaları Der.*, sayı: 2. İstanbul 1986 s. 18; Cabiri, “İslam’da Akıl ve İman”, *Kur’ani Hayat Dergisi*, sayı: 2, İst. Eylül 2008, s. 13.

78 Bakara, 2/13.

79 Cabiri, *Arap Aklının Oluşumu*, s. 155.

80 Taftazani, *Şerhu’l Akaid*, s. 277; Sabuni, *el-Bidaye fî Usûli’ d-Din*, (Haz. Bekir Topaloğlu), Ank. 1991, s. 88.

81 Buhari, İman 37; Müslim, İman 1, 5.

imanı tanımlarken tasdiki merkeze almışlardır.⁸² Ayrıca Maturidi ve Eş'ari, kavramın marifeti kapsadığını zikretmişlerdir.⁸³ Buna karşın Mutezile, mutlak tasdiki yeterli kabul etmemiş, imanın delile dayanan bilgiye yaslanması ve amelden yoksun olması gerektiğini ifade etmiştir.⁸⁴

Tahkik kavramı ise, yaptığı işin gereğini yerine getirmek anlamına gelir. “Allah işi hakkıyla yaptı” ifadesinde, işin sağlam ve eksiksiz olarak gerçekleştirildiği vurgusu vardır.⁸⁵ Kavramın muhtevasında nazar ve istidlal vardır. Nazar, akletmek ve delillere dayanarak sonuca gitmek demektir. Ayrıca bir şeyin sebebini ve mahiyetini bilmek de tahkik kavramıyla ifade edilebilir.⁸⁶ Tahkikî iman; tefekkür, tezekkür ve taakkul gibi kavram ve eylemlere dayalı olarak, makul ve tutarlı delillerle peygamberin tebliğ ettiği konuları tasdik eden kimsenin imanıdır. Tahkikî imanın önündeki engeller ise, bilginin kullanılmaması, taklid, heva ve hevese uyma, sorgulama yetersizliği ve çoğunluğa uyma gibi hususlardır.

Esasen imanda tahkik; dinî hakikatlerin tam anlamıyla idrak edilmesi ve bunlar hakkında herkesi tatmin edecek bilginin şart koşulması değildir. Bilakis, dinî önermelerin tutarlılığını, akla uygun temelleri olduğunu ve hakikati anlamak için yetkinliğimizi kullanmanın zorunlu olduğunu kabul etmek demektir. Bir başka ifadeyle tahkik, varlıktaki gayeyi, hikmeti ve anlamı düşünerek varlık ötesi/metafizik hakikate ulaşmaktır.

İslam kelimasında rasyonel düşüncenin öncülerinden olan Maturidi'ye göre, imanın akli temellere dayanması gerekir.⁸⁷ Bu, sadece entelektüel için değil, herkes için geçerlidir. Hakkaniyet ölçüsü, aklın kabul ettiği delillerle takdir edilir. Akılcı delillerin varlığıyla bir inanç geçerli ve makbuldür. Aksi halde bu mümkün değildir.⁸⁸

Maturidi gibi, Eş'ari de imanda aklın işlevselliğini savunmuştur. Onun bu konudaki görüşleri iman-marifetullah ilişkisine dayanır. Takipçisi İbn Fûrek'in (v. 406/1015) kaydettiğine göre Eş'ari, iman ve bilgiyi yan yana zikretmiş ve Allah'ı Kur'an'daki sıfatları ve isimleriyle tanımayan kimsenin imanını nakis kabul etmiştir. Çünkü marifetullah imandandır.⁸⁹ Kişinin dinî konuları muhalifleriyle tartışacak ve onları ikna

82 Ebu Hanife, *Fıkhu'l-Ekber*, (Arapça metin), s. 3; Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 604-613; Neseфи, *Tabsira*, s. 38, 46.

83 Maturidi, *a.g.e.*, s. 612.

84 Abdülcebbar, *Usûli'l-Hamse*, s. 64.

85 Zemaşeri, Ebü'l-Kâsım, *Esasü'l-Belaga*, Beyrut 1998, s. 160.

86 Amidî, Seyfüddin, *el-İhkam fi Usuli'l-Ahkam*, Beyrut 1996, c. III, s. 204.

87 Maturidi, *Kitabu't-Tevhid*, s. 608.

88 Maturidi, *a.g.e.*, s. 4-5.

89 İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 155.

edecek seviyede delilleriyle bilmesi zorunlu değilse de, kendisini savunacak kadar bilgi sahibi olması zorunludur. Yoksa en küçük bir fikrî saldırıda imanından olur.⁹⁰

İslam düşüncesinde akılcılığın en önemli temsilcisi olan Mutezile de, pek tabii ki imanda nazar ve istidlali savunmuştur. Mesela Kadı Abdulcebbar, bilgi teorisini sistematik bir biçimde işlediği el-Muğnî adlı eserinde, “el-Kelâm fi’n-Nazar ve’l-Meârif” başlığıyla, meseleyi uzunca tartışmıştır.⁹¹ O, insanların akıllarıyla Allah’ı bilmelerinin zaruretine vurgu yapmış, aklın, tefekkürün ve zihnin aksiyonunu iptal eden taklide kesin bir biçimde karşı çıkmıştır. Ona göre Allah’ın insanlara akletme gibi bir yetenek vermesi lütuftur. Bahşedilen nimetin kullanılması ise zorunludur. Çünkü burada söz konusu olan şey nefsi korumaktır (küfür, dalalet vs.). Eğer insan, kendisini yaratan ve şekillendiren bir varlığın olduğuna inanırsa elbette ki onun emirlerini yapmak, yasakladıklarından da sakınmak için gayret edecektir. Burada lütuf olarak bahsedilen şey, işte bu bilgiyi elde edecek aklın insana hediye edilmiş olmasıdır. Nitekim biz, diyor Abdulcebbar, “Neden sevap kazanacağımızı hangi şeyden günah kazanacağımızı bu aklımızla bilmekteyiz. İşte bu bir lütuftur.”⁹²

Öte yandan Kur’an’da bazı ayetlerin nazar ve tefekkürü reddettiği şeklindeki yaklaşımlar,⁹³ ayetlerin bağlamından koparılarak yorumlanmasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu ayetlerden Mümin, 40/4, Mekke’deki putperestlerin Kur’an’ı reddetmek için ortaya çıkardıkları tartışmadan bahsetmektedir. Zuhuruf, 43/58 ise, müşriklerin kendi putlarıyla Hıristiyanların ilahlaştırdığı Hz. İsa’yı karşılaştırarak Hz. Peygamber’i zor duruma düşürme çabalarına karşı, Allah’ın bunu “Sırf sana muhalefet olsun diye yapıyorlar, onlar tartışmayı seven bir topluluktur.” diyerek reddedilmeden bahsetmiştir.⁹⁴ Dolayısıyla söz konusu ayetlerden tefekkür ve nazarı olumsuzlamaya ilişkin sonuç çıkarmak mümkün değildir. Ayrıca Kur’an’ın, “Onlarla en iyi şekilde mücadele et.”⁹⁵ ve “Ehli kitapla ancak güzel bir şekilde mücadele edin.”⁹⁶ şeklindeki emirleri, böyle bir çıkarımı tutarsız kılmaktadır.⁹⁷

Hz. Peygamber’in ashabını kader konusunu tartışmaktan men etmesiyle ilgili rivayeti öne sürerek, nazar ve istidlali reddedenler olmuştur. Buna göre O, ashabı-

90 Nesefî, *Tabsira*, c. I, s. 28-29. Ayrıca bkz. İbn Fûrek, *Mücerred*, s. 150-151; Bağdadî, *Usûlü’l-Dîn*, s. 248; Taftazani, *Şerhi’l-Makasid*, c. V, s. 220.

91 Abdulcebbar, *el-Muğnî*, c. XII, s. 123.

92 Abdulcebbar, *Usûlü’l-Hamse*, s. 64.

93 Amidî, *el-İhkam*, s. 350.

94 Elmalılı, *Hak Dini*, c. VI, s. 5280.

95 Nahl, 16/125.

96 Ankebut, 29/46.

97 Amidî, *a.g.e.*, s. 350.

nın kaderi tartışma konusu yaptıklarını görünce şöyle demiştir: “Sizden öncekiler bu konuda derin tartışmalara girdikleri için helak oldular.” Öyleyse nazar vacip olsaydı, Hz. Peygamber ahabına bunu yasaklamazdı. Mademki Resulullah onları men etmiştir, bizim de bunu terk etmemiz gereklidir. Bir de, Hz. Peygamber’in “Dinde aciz kimseler gibi olun.” sözü, akıl yürütme ve tartışmanın terkine delil teşkil etmiştir.

Söz konusu rivayeti, akılcılığa karşı bir delil olarak kullanmak isabetli değildir. Çünkü bahsi geçen yasaklama sadece kaderle ilgilidir. Nitekim Resulullah’ın görevlerinden birisi, kendisine inanmış olan insanları, imanlarına zarar verecek şeylerden korumaktır. Kader konusu da, içinden çıkılması zor ve çetin bir konudur. Muhtemelen o, henüz yeni iman etmiş ve dinî hayatı yeni kurulmuş bir toplumun, kader gibi bir meseleyi tartışarak zihinlerini bulandırmalarından endişe ettiği için, ahabı bundan men etmiştir. Ancak bu, hiçbir zaman, âlemin yaratılışı, Allah’ın varlığı ve birliği, insanın varlık amacı gibi konuları tefekkür etmeyi yasaklayan bir emir değildir.

Özetle, kelim ekollerinin nazar ve istidlal kavramları bağlamında tahkikî iman olgusunu kabul ettiğini görmekteyiz.⁹⁸ Mütetekellimlerin bu meseledeki dayanakları, Kur’an’da akli işlevsel kılan ayetlere ve akli temellere dayanır. Diğer taraftan, imanda tahkikin imkânsız ya da gereksiz olduğunu savunmak, kavramın etimolojisine ve ontolojisine aykırıdır. Bu noktada Maturidi, Eş’ari ve Kadı Abdulcebbar başta olmak üzere, İslam düşünürlerinin imanı rasyonel temellendirme çabaları, bunun açık örnekleridir.

SONUÇ

İnsanın varlık sebebi iman-küfür zıtlığında denenmesidir. Bu imtihan, hastalıklar, açlık ve kıtlıklar, ölümler ve maddî/manevî kayıplarla dolu bir sertivendir. İnsanın bu zorlu süreçte Allah’a verdiği söze bağlı kalması ve ahlaki davranması için Kur’an’ın öngördüğü şekilde iman etmiş olması gerekir. İman kavramının zengin içeriği Kur’an’da; kalp ile tasdik, mantuki delillendirme, Allah’a ve Peygamber’e sevgi, Allah’ın büyüklüğüne saygı duyma, O’nun rahmetini umma gibi kalpten gelen fiiller şeklinde tebellür etmiştir. Bütün bu derinliğiyle iman, insanın tüm benliğini saran dinamizme ve işlevselliğe sahiptir.

Kur’an’da insanı tevhide davet eden ayetler, insanların anlayabileceği ve üzerinde düşünebileceği şekildedir. Bu bir anlamda imanda tahkiki kolaylaştırıcı ve teşvik eden bir yaklaşımdır. Bunun için Allah, insanın dikkatini öncelikle varlığa çekerek, ondan evrendeki yerini görmesini ve sahip olduğu nimetlerin farkına varmasını ister. Çünkü varlığın sonradan oluşmuş olması, sistemli oluşu ve tüm yönleriyle insanın hizmetine sunulmuş olması, Allah’ın varlığına, birliğine, iradesine, kudretine ve yaratıcılık/tekinin sıfatlarına işaret eder.

98 İbn Fûrek, *Mücerred.*, s. 248; Nesefî, *Tabsira.*, c. I, s. 20; Pezdevî, *Usulü’-d-Din.*, s. 299; Abdulcebbar, *Usulü’-l-Hamse.*, s. 39; Amidî, *el-İhkâm.*, s. 351.

İ'câzî'l-Kur'an, Kur'an'da insanın düşünüp tefekkür etmesi ve Rabbinin varlığını keşfetmesi için ortaya konulan ikinci delildir. Bu delil, Kur'an'ın nazmı, belagati ve muhtevasıyla Allah'ın kelamı oluşunu ifade eder. Allah'ın kitabına önyargısız ve duru bir zihinle bakan kimse, onun bir insan kelamı olmadığını anlayabilir. Bu konuda Allah'ın müşriklere meydan okumasına karşılık, onların bir cevap verememesi, insanın bu konudaki acziyetine ve ilahî kelamın eşsizliğine örnektir.

Tarihte olup biten ibretlik olaylar, aklın işlevselliğine konu olan bir diğer husustur. Allah Kur'an'da, geçmiş milletleri ahlaki ve itikadi tutumlarıyla zikreder. Özellikle peygamberlerin tevhid mücadelesi çerçevesinde cereyan eden olaylar, insan için iyi bir ders niteliğindedir. Kısas-ı enbiyada Allah'ın gücünün, rahmetinin ve gazabının delilleri vardır.

Hakikati araştıranlar için ışık olan bu üç unsur, tefekkür, taakkul ve tezekkürün konuları, Allah'a imanın en açık delilleri ve imanı tahkiken elde etmenin saikleridir. Bunlar birbirini destekleyerek "makul"ü, yani rasyoneli oluşturur. İrrasyonel ya da gayri makul olan ise, Kur'an lisanında Allah'a şirk koşma, yeniden dirilişi inkâr ve Hz. Muhammed (s.a.s.)'in risaletini yalanlamadır.

Her ne kadar insanın akla-mantığa sığmayan inançları kabullenme gibi bir zafiyeti var ise de, İslam'da inanç esasları, akıl dışı birtakım dogmalar değildir. Ortaya koyduğu iman esaslarının tutarlılığına ve "hak"lılığına güvenen Kur'an, iman konularında oluşabilecek herhangi bir şüphenin bastırılmasını ya da örtülmesini istemez. Aksine, araştırmaya bağlı olarak şüphelerin ortadan kaldırılmasını ve olabildiğince kesinliğe kavuşturulmasını ister.

Allah'a imanda aklın yeri ve akılcı metod olarak nazar ve istidlalin yöntemsel değerine dair farklı yaklaşımlar olsa da, aslında kelam ve felsefe yapmanın bizzat kendisi, tahkiki imanın imkânını kabul etmektir. Maturidi ve Eş'ari, "âlemde Allah'a gitme" yöntemiyle, Kadı Abdulcebbar ise salt zihnin aksiyonuyla imana rasyonel temeller aramışlardır. İslam düşünürlerinin bu çabaları onların, İslam inanç sisteminde vahyin doğruluğu, güvenilirliği ve tutarlılığı hakkındaki özgüvene dayanmaktadır. Ancak tefekkür ve taakkule karşı çıkıp dinde akılcı düşünceyi olumsuzlayanların bu durumu, nasların ruhuna nüfuz edememekten kaynaklanmaktadır.

Nitekim Kur'an'ın bizzat kendisi, ancak akılla anlaşılabilir bazı iknai deliller kullanmıştır. Bunlar, her insanın entelektüel gücü ve kültürel yapısı doğrultusunda kullanabileceği ve yararlanabileceği argümanlardır. Bu durum, dinde tahkikin mümkün olduğunu, hatta bundan da öte, Kur'an'ın önerdiği biçimde iman duygusunu yaşamak ve ahlaki inşa etmek için bunun zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.